

Fra Samlingerne

Fra Jerusalem til Holsten – en pavelig korstogsopfordring i et holstensk håndskrift fra omkring 1200 *

Afseniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek
Karen Skovgaard-Petersen

*"I året 1187 blev Jerusalem ødelagt af Saladin, Ægyptens konge. Pave Gregor udsendte den følgende opfordring, hvori han tilskyndede både den romerske kejser, Frederik, og fyrster fra det meste af verden og en umådelig mængde kristne til at drage i krig mod Saladin."*¹

Disse ord – her oversat fra latin – blev skrevet omkring 1200 i det holstenske kloster Neumünster, det kloster der senere, i første del af 1300-tallet, fik navnet Bordesholm. De står i et håndskrift som nu er i Det Kongelige Bibliotek med signaturen GKS 1571 4to, og de indleder pave Gregor VIIIs store opfordring til kristenheden i 1187 om at befri Jerusalem fra de hedninge der netop havde indtaget byen. Denne pavelige bulle – der går under navnet *Audita tremendi* efter de to indledende ord – er et opsigtsvækkende dokument. Det er et stærkt følelsesladet og samtidig klart og velformuleret udtryk for den tankegang der lå bag korstogene, den ideologi der legitimerede de kristnes krav på Jerusalem. Jeg skal her give en lille præsentation af denne tekst og særlig af den –

temmelig upågtede – version som blev nedskrevet i Neumünster omkring 1200 og som nu befinder sig i Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftet GKS 1571 rummer iøvrigt en række andre tekster, hvoraf nogle også ser ud til at være nedskrevet omkring 1200, og det er formentlig sat sammen – sikkert noget senere – af to eller tre selvstændige håndskrifter.

Baggrunden for Gregor VIIIs udsendelse af *Audita tremendi*-bulle var at det kristne kongedømme Jerusalem havde lidt nederlag til en muslimsk hær under ledelse af Sultan Saladin. Det var lykkedes Saladin at erobre byen i 1187. Knap 100 år tidligere, i 1099, havde kristne styrker, i det felttog der siden fik navnet Det Første Korstog, indtaget Jerusalem, og derpå fulgte grundlæggelsen af det kristne kongerige Jerusalem. Men i 1187 var det slut. Jerusalem var ikke længere på kristne hænder – nu sad Saladin på magten.

Det var en rystende begivenhed – faktisk siges pave Urban III at være død af sorg ved modtagelsen af nyheden i oktober 1187. Hans efterfølger, Gregor VIII, viste sig i sin korte tid som pave – knap tre måneder – anderledes handlekraftig. I det sene efterår 1187 udsendte han sin indtrængende opfordring til hele kristenheden om at generobre Jerusalem. Dermed gav han startsignalet til det såkaldte Tredje Korstog. Det var stort anlagt og blev ledet af den tysk-romerske kejser Frederik Barbarossa, den engelske Kong Richard Løvehjerte og den franske Kong Philipp August. Men resultatet holdt ikke mål med det stærke opbud. Frederik Barbarossa døde undervejs, i 1190. Philipp August rejste hjem i 1191, mens Richard Løvehjerte blev lidt længere i Palæstina, og i efteråret 1192 indgik han og Saladin en fredsslutning, der gav de kristne mulighed for at besøge de hellige steder.

Danskere på korstog

Pave Gregors opfordring kom også til Danmark og Norge. Ved et julemøde i Odense i 1187 modtog kongen, Knud VI, og de forsamlede stormænd budskabet fra Rom om Jerusalems fald. Det pavelige budskab faldt i god jord, som det hedder i den samtidige beretning *Historia de Profectione Danorum in Hierosolymam*, og et stort dansk-norsk korstog blev organiseret. Men da afrejsen først fandt sted i 1191, nåede deltagerne ikke til Jerusalem før fredsslutningen i 1192.²

I hvilken form Gregors korstogsopfordring blev bragt til det danske hof, er imidlertid usikkert. I *Historia de Profectione Danorum in Hierosolymam* er dele af Gregors brev faktisk gengivet – men det er ikke den bulle der kendes andetstedsfra, altså *Audita tremendi*. Det er et andet brev, som kun kendes fra dette skrift. Det går under navnet (også konstrueret ud fra begyndelsesordene) *Cum diuina*. Nogle historikere mener derfor at paven udsendte to buller, *Audita tremendi* og *Cum diuina*. Andre hælder til den opfattelse at det pavebrev der er gengivet i *Historia de Profectione Danorum in Hierosolymam*, er forfatterens egen komposition, en fri gendigtning af *Audita tremendi*.

Det spørgsmål skal vi ikke gå nærmere ind på her. Men interessant er det jo at konstatere at *Audita tremendi*-bullen har været kendt i Neumünsterklostret i Holsten omkring 1200. Vi kan godt tillade os at gå ud fra at denne tekst blev kopieret i Neumünster-klostret, for den hænger fysisk sammen med den sidste tekst i håndskriftet, som er et brev der omhandler lokale affærer og må være skrevet dér.

Klostret synes at have haft kontakter til ledende kredse i Danmark i 1190erne – det er der andre tekster netop i håndskriftet GKS 1571 der tyder på – så

Audita tremendi's tilstedeværelse i dette Neumünster-håndskrift, peger i retning af at den var kendt i Danmark i 1190erne. Men om det var den der ansporede de danske stormænd til at deltage i befrielsen af Jerusalem på julemødet i Odense i 1187, må stå åbent.

Indhold

A*udita tremendi* er et markant udtryk for højmiddelalderens korstogsopfattelse. I al korthed skal jeg her ridse nogle af dens temaer op.³ Indledningsvis lægger Gregor vægt på den tilstand af chok og handlingslammelse nyheden om Jerusalems fald har hensat ham i:

”Ved nyheden om den dom som Guds hånd med forfærdende strengthed har ladet ramme Jerusalem, er vi og vore brødre blev overvældet af en rædsel så voldsom, hjem-søgt af smerter så store at det falder os svært at beslutte hvad vi skal gøre og sige; det fortæller Salmens forfatter også om i sin fortvivelse: Folkene er trængt ind i din ejendom, Gud, de har gjort dit hellige tempel urent og lagt Jerusalem i ruiner [dette er begyndelsen af Salme 78 i Det Gamle Testamente]”⁴

Til at beskrive Jerusalems triste tilstand efter hedningenes erobring bruger paven her begyndelsen af Salme 78 i Det Gamle Testamente. Salmens ord kommer til at fremstå som en gammeltestamentelig profeti om Saladins erobring af Jerusalem i 1187. Det var karakteristisk for meget af det 12. århundredes korstogslitteratur, at man i Det Gamle Testamente, og ikke mindst Salmerne, mente at kunne finde profetier om de moderne begivenheder. Og netop denne Salme 78 var velegnet til at mobilisere kristne til kamp for befrielsen af Jerusalem,

for den beskriver hvordan hedninge har vandaliseret byen, som kaldes Guds "arvelod". Det legitimerede den opfattelse (der er grundlæggende for korstogsiden) at Jerusalem tilhørte de kristne, at de havde al mulig ret til at erobre – og efter 1187 generobre - byen fra hedningene.

Begebenhedsforløbet skitseres helt kort: Intern uenighed blandt de kristne gjorde det muligt for Saladin at angribe. Trods modstand blev de kristne styrker mejet ned, nogle dræbt, andre fanget, og korset – det kors Kristus hang på – blev erobret af hedningene.

Ikke overraskende er alt sort og hvidt. Kampen står mellem kristne og hedninge, mellem godt og ondt, Gud og Djævelen. Men fjenden er ikke viet meget opmærksomhed. Fokus er på de kristne, hvis synder Gud straffer ved at lade Jerusalem falde. Der er dog grund til håb: Voldsom som hans vrede har været, vil hans tilgivelse komme snart når blot vi angre.

Gregor anskuer nu katastrofen i et storstilet historisk og religiøst perspektiv. Enhver kristen må hensættes i dyb sorg når han erfarer at disse hellige steder hvor Gud i sin ufattelige godhed har lidt og givet sit liv for menneskene, nu igen – som under israelitternes ægyptiske fangenskab – er i hedningenes magt. Det er et væsentligt træk ved samtidens opfattelse af korstogene, at de sættes ind i dette store frelseshistoriske perspektiv.

Omkring midtvejs retter Gregor blikket mod fremtiden. Tonen er ikke længere sørgende, men indstændigt opfordrende: Nu drejer det sig om at forhindre at yderligere områder går tabt. I betragtning af at kristne overalt ligger i indbyrdes strid, er der nemlig grund til at frygte at Gud vil straffe dem yderligere. Gregor taler nu i bydeform: I skal give jeres

liv for Gud der selv har ofret sig for menneskene. Og måske har det netop været Guds mening at give os denne mulighed for at angre vore synder og leve op til det forbillede Jesus har givet menneskene ved at vi selv nu kan give vort liv for vore brødre. Et eksempel til efterfølgelse er macchabæerne i Det Gamle Testamente. De forsvarede heroisk Jerusalem og gav deres liv for at redde deres brødre. Gregors pointe er at når de kunne kæmpe så heroisk uden at være kristne – hvor meget mere skal de moderne forsvarere af Jerusalem, de kristne der har set lyset og sandheden, så ikke være rede til at dø?

Gregor slutter med en række løfter og anvisninger. Nogle er af åndelig art – korsfarerne vil opnå aflad for deres synder – mens andre stiller mere jordiske belønninger i udsigt. Stemningen forandrer sig altså markant i løbet af bullen, fra den indledende fortvivlelse til den afsluttende række af fyndige anvisninger til de kommende korsfarere.

Neumünster-versionen

A*udita tremendi* er kendt fra en række krøniker fra tiden omkring 1200, en tysk beretning om Kejser Frederik Barbarossas indsats i Det Tredje Korstog og fire engelske. Ifølge standardværket om de pavelige korstogs-opfordringer (fra 1937), er den derudover kun kendt i et enkelt håndskrift, nu i British Library.⁵ Så Neumünster-versionen har ikke tiltrukket sig opmærksomhed – til trods for at Ellen Jørgensen omtaler den som del af GKS 1571 i sit katalog over Det Kongelige Biblioteks latinske middelalderhåndskrifter fra 1926.⁶ Men faktisk må den regnes blandt de ældre tekstvidner. Og den kan opvise en hel del afvigelser i forhold til den version som i dag opfattes som standard-

107

Gregorius ep̄c. seruis seruoꝝ d̄i. uniuersis xp̄i fidelib⁹ ad q̄s
puenerit licet̄ iste. salutē ⁊ aplīcā benedictionē. Audita t̄m̄
di seueritate iudicij. quā sup̄ t̄rā iherosolimitanā diuina ma
n̄ exercuit. tanto sum⁹ nos ⁊ fr̄es n̄ri horrore ⁊ sc̄ssu. tantis afflic
ti dolorib⁹. ut n̄ facile nobis occ̄rat. q̄d agē aut dicē debeam⁹.
nisi q̄d psal̄mista deplorat ⁊ dicit. D̄s uenerit gentes ⁊ heredit
tuā. com̄p̄nauerit tēplū sc̄m̄ tuū. posuerit iher̄lm̄ uel pomoz
custodiā. Carnes sc̄oz tuoz bestis terre ⁊ uoluē celi. Exsc̄ssio
ne q̄ppe dissensionis. q̄ malicia hom̄ū ex suggestiōe diabli facta est.
accessit saladin⁹ cū multitudine armatoꝝ ad partes illas. ⁊ occ̄
rentib⁹ eis rege. ep̄is. tēplariis. hospitalariis. ⁊ baronib⁹ ac mi
litib⁹ cū pp̄lo t̄rē. ⁊ cruce d̄nica. p̄q̄ ex memoria ⁊ fid̄ passiois xp̄i.
q̄ i ea pep̄ndit. ⁊ humanū gen⁹ redemit. certū tutam̄ habere so
lebat. ⁊ cōt̄ paganoꝝ icurs⁹. desideratā defensionē. facta. q̄ssio it̄
eos. ⁊ sup̄ata parte n̄roz. capta. ⁊ cruce d̄nica. trucidati ep̄i capt⁹
ē rex. ⁊ uniuersi fere aut gladio occisi. aut hostilib⁹ manib⁹ q̄phen
si. ita ut paucissimi p̄ fugā elapsi. ip̄i q̄. tēplari ⁊ hospitalari
i ei⁹ oculis decollati. Sup̄ato autē exercitu. q̄ subsequēnt̄ inuaserit uni
ūsa. ita ut n̄n̄ pauca loca remansisse dicant̄. q̄ n̄ t̄roz deuenerit
potestate. n̄ edim⁹ n̄ris lit̄is exp̄m̄dū. donec ad nos aliq̄s de
partib⁹ illis accedat. q̄ pleni⁹ ordinē ⁊ ueritatē exponat. Nos autē
licet̄ cū p̄ph̄a dicē debeam⁹. quis dabit cap̄tū aq̄. ⁊ oculis meis fon
tē lacrimaz. ⁊ plorabo die ac nocte. it̄fectos ppli mei. n̄ t̄n̄ ad eo
deficē debem⁹. ut in diffidencā decidam⁹. ⁊ edam⁹ d̄m̄ ita pp̄lo suo
uacat̄. ut q̄d cōmuniū faciente multitudine peccatoꝝ fieri p
misit uacat̄. n̄ cito p̄ m̄iam penitencia placat̄ alleuet. ⁊ p̄ lac̄ma
tiōē ⁊ fletū exultatiōē iducat. Q̄sane ihaeluḡndi maria. si n̄
corpe salā corde n̄ lugeat. n̄ t̄n̄ fidei x̄ane. q̄cū oib⁹ dol̄n̄tib⁹
doct̄ eē dolendū. s̄. ip̄i etiā humanitatis uidet̄ oblit⁹. c̄xi p̄a
picli magnitudine ac feritate barbarica x̄anoꝝ sanguine s̄cien
te. ac totā i hoc. apponente uirtutē. ut p̄phanare sc̄a. ⁊ cultū d̄i

erit siue mortui fuerit de oib' peccatis suis de qb' uera confessione
 fecit ipse te satisfactionis relaxatione d' omnipotentis m'ia. 7 aploz
 pet' 7 pauli auctoritate 7 nra se nouerit habitos. Bona q; ipoz
 ex q' cruce accepit. cu' suis famulis sub sce' Romane ecclie 7
 archiep'oz. atq; alioz p'ator' ecclie d'i p'cedioe q'sistant. 7 nul
 la de his q' i'ceptioe crucis quiete p'sed'it donec de ipsoz
 reditu ul' obitu certissime agnoscat. sustineat q'stioe. Sed
 bona eoz itaq; i'eteri maneant. i'q'eta. Ad d' audas q; usuras si
 tenent. alie. n' cogant. s. absoluta maneant. i'q'eta. nec eat i' uel
 ab' p'ciosis 7 i'caub' 7 auib' aut alius q' ostentatioi poti' q' las
 ciue q' necessarius uident' usib' d'seruiunt. S; cu' modesto
 habitu. i'q' poti' penitentiā agē q' i'ane affectare gl'i iudant'.
Sermo m' ad uos de negotio. x' m' q' uoq; sal' uia. hec dico. ut exu
 set idignitate p'sone loq'ns auctoritas d'ni. crucifex 7 d' d'no i'pe
 uelutans. Modic' q'de sū. s. n' modice cupio uos omis i' uiscerib' x' ihu.
 Et m' n'c rō s'ebendi ad uos. ea causa. u' uniuersitate u'ra uicis audca
 uenire. Agere id libenti' uia uoce. si ut uoluntas n' deest. suppe
 tet' 7 factas. Ecce n'c tēp' acceptabile. ecce n'c dies copiose saluas.
 Comota ē siq'de 7 d'nuat' t'ra. q' cepit d's celi p'de t'ra sua. Sua. i'
 q' uisus ē. 7 animis pl' q' r'x. ho' cu' ho'ib; uisat' ē. Sua utiq; q' il
 lustrat' miraculis. q' d'edicauit sanguine i'po. i' q' p'm' resurrexiois
 flores apparuerit. Ino peccis uris arguentib; cōs adūsari cupit ex
 tulerit saclegū. depopulantes in ore gladii t'ra b'ndictā. t'ra p'mis
 siois. Prope ē si n' fuit q' resistat. u' i' ipsā d' i'ruat' ciuitate. ut offi
 cinas n're redēpnōis aitat. u' polluat' loca scā agni i'maculati pur
 puata cruore. Ad locū ipsū ph'dolor religiois t'ane ihu'at' ore sa
 clogo. lectūq; ip' uniuers' 7 calcant' con. m'it'. i' q' p' nos uita n'ra ob
 dormiuit i' morte. Q'd faciat' uiri fortes. Q'd faciat' serui crucis.
 T'ane debent' sc'm' canib'. 7 margaritas porcis. Q' multi illic peccō
 res. s'fiterent' peccā sua cu' lacrimis uenā opatiuerit. p'q' doct'na p'oz
 pat'ri eliminata ē spurata paganoz. Vid' h' malign' 7 i'uid' 7 frend'

versionen, nemlig den der indgår i den tyske beretning om Frederik Barbarossas felttog. Afvigelserne ligger ganske vist på detailplanet, men mange af dem er absolut ikke uden betydning. Lad os som eksempel kigge på begyndelsen, citeret ovenfor, hvor Gregor forklarer om den handlingslammelse der har grebet ham.

Vi er så **omtumlede** (*confusi*) af rædsel, erklærer Gregor, at ”vi har svært ved at finde noget at gøre eller sige; **det** (*quod etiam*) fortæller Salmens forfatter **også** om i sin fortvivelse ...” Sådan hedder det i standardudgaven af *Audita tremendi*, altså den der er trykt som del af Frederik Barbarossa-beretningen. Neumünster-versionen er en anelse anderledes: Vi er så **rystede** (*concussi*) af rædsel, siger paven her, at ”vi har svært ved at finde **andet** at gøre eller sige **end det** (*nisi quod*) som salmens forfatter siger i sin fortvivelse” – og så følger også her begyndelsen af Salme 78. Det er kun et tillægsord og en bindeords-konstruktion der skiller de to versioner her, men det betyder faktisk at paven fremstår mindre handlingslammet og rådvild i Neumünster-versionen end i denne trykte version af Frederik Barbarossa-krøniken.

Det gælder hele teksten igennem at Neumünster-versionen byder på den slags små, men dog betydningsbærende forskelle i forhold til standardordlyden, som den er etableret i A. Chrousts udgave af Frederik Barbarossa-krøniken, hvori *Audita tremendi* indgår (jf. note 2). Mange af disse alternative læsemåder findes imidlertid ikke kun i Neumünster-versionen. Af den trykte udgaves tekstkritiske apparat fremgår det at en del af disse alternativer også står at læse i nogle de håndskrifter som udgaven bygger på – men de er altså blevet forkastet af udgiveren. Hvilken vægt Neumünster-versionen skal tilkendes når der engang skal

udarbejdes en ny udgave af *Audita tremendi*, er naturligvis et kompliceret spørgsmål, men den bør formentlig regnes blandt de vigtige tekstvidner. Under alle omstændigheder er den, som allerede antydnet, receptions-historisk interessant. Den er et indicium på at *Audita tremendi* har været kendt i Danmark – Neumünster ligger som sagt i Holsten – og den må siges at være det tætteste vi kan komme på den version som – formentlig – har været kendt hertilands.

Audita tremendi er ikke det eneste korstogsskrift i Neumünster-håndskriftet GKS 1571. Lige efter den står en anden – lidt ældre – ”klassisk” korstogsopfordring fra det 12. århundrede, forfattet af Bernhard af Clairvaux i 1146, i forbindelse med Det Andet Korstog.⁷ Denne version ser ud til at være kopieret nogenlunde samtidig med *Audita tremendi*, og den stammer altså også, sandsynligvis, fra først i 1200-tallet. At dømme efter den indholds-oversigt der findes sidst i håndskriftet GKS 1571, har man i Neumünster vist nok ikke været klar over at teksten stammede fra Bernhard af Clairvaux, men har anset pave Gregor VIII for at være forfatteren.

Ligesom *Audita tremendi* er Bernhard af Clairvaux's korstogsopfordring en retorisk tour de force – og også den fik stor gennemslagskraft. Der er således ikke tvivl om at Gregor VIII har været inspireret af Bernhard, fx i betoningen af at et korstog er en chance, det er Guds måde at afprøve om menneskene er rede til at dø for ham. Neumünster-versionen af Bernhard af Clairvaux-brevet har imidlertid, i modsætning til *Audita tremendi*, været genstand for opmærksomhed i nyere forskning. Jean Leclercq, kirkehistoriker og Bernhard af Clairvaux-specialist, har gjort opmærksom på Neumünster-versionen af dette Bernhardt-brev – og peget på at denne

version påkalder sig særlig interesse fordi den rummer en helt anden slutning end de andre kendte versioner. Ligeledes finder Leclercq sammenstillingen af *Audita tremendi* og Bernhard-brevet i GKS 1571 bemærkelsesværdig. Den viser nemlig at Bernhards korstogsopfordring fik status som et kirkeligt dokument på lige fod med de pavelige korstogsbuller.⁸

Ligesom det er tilfældet med *Audita tremendi*, kan vi også godt regne med at Bernhard af Clairvaux-teksten er blevet kopieret i Neumünster-klostret, for også den hænger fysisk sammen med den sidste tekst i håndskriftet, som er et brev der omhandler lokale affærer – faktisk er Bernhard-teksten anbragt mellem *Audita tremendi* og dette brev. Dermed kan vi konstatere at GKS 1571 er udtryk for en levende korstogsinteresse i Neumünster-klostret i begyndelsen af 1200-tallet, dvs. i kølvandet på Det Tredje og Det Fjerde Korstog. Hvilken politisk og teologisk sammenhæng denne korstogsinteresse skal ses i, er naturligvis et større emne, som vi ikke skal tage hul på her. Sandsynligvis, som foreslået af korstogshistorikeren Ane Bysted, skal sammenstillingen af de to tekster ses i en prædiken-sammenhæng, for de var begge meget populære som udgangspunkt for prædikener.⁹

En af indfaldsvinklerne til at belyse det kunne være at underkaste de øvrige tekster i GKS 1571 et nærmere studium og sammenholde dem med hvad der ellers kendes af håndskrifter fra Neumünster-klostret i denne periode. Der er nemlig bevaret en betragtelig mængde bøger – hen mod 400 – fra klosterbiblioteket i Bordesholm, som Neumünsterklostret altså kom til at hedde i senmiddelalderen. De fleste af de bevarede bøger er fra 13-1400tallet, men der er også nogle der er ligeså gamle som GKS 1571.

Størstedelen af Bordesholmbøgerne befinder sig i universitetsbiblioteket i Kiel, og en mindre del i Det Kongelige Bibliotek. I Håndskriftafdelingen forbereder vi for tiden en digital udstilling af Det Kongelige Biblioteks håndskrifter og trykte bøger fra Bordesholm – hvad der forhåbentlig kan anspore til nye studier i dette biblioteks historie.

Noter

* Jeg takker Ane Bysted, Karsten Christensen og Lars Boje Mortensen for gode råd og hjælp.

¹ *Anno domini M.C.lxxx.vii facto excidio terre iherosolimorum per saladinum regem egypti, Gregorius papa litteras has exhortatorias misit quibus et imperatorem romanum Fredericum et principes totius pene orbis et innumerabilem multitudinem populi christiani in expeditionem excitavit contra Saladinum* (GKS 1571, 4to, 206v).

² Såvel julemødet i Odense 1187 som selve det dansk-norske korstog kendes kun fra beretningen: *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam*, skrevet ca 1200. Udgivet af M.Cl. Gertz i *Scriptores minores* II, 1922, s. 457-492 (nu under genudgivelse ved artiklens forfatter).

³ Et mere udførligt referat kan fx læses i Penny J. Cole: *The Preaching of the Crusades to the Holy Land, 1095-1270*. Cambridge, Mass. 1991, s. 63-65. Tematikken i *Audita tremendi* behandles i sammenhæng med de øvrige korstogsbuller fra 1100-tallet i Ane Bysteds Ph.d afhandling (under udarbejdelse ved Syddansk Universitet): *In Merit as well as in Reward. Indulgences, spiritual merit and the theology of the crusades, c. 1095-1216*.

⁴ *Audita tremendi severitate iudicii quod super terram Iherusalem divina manus exercuit, tanto sumus nos et fratres nostri horrore confusi tantisque affecti doloribus, ut non facile nobis occurreret, quid agere aut quid*

dicere debeamus, quod etiam psalmista deplorat et dicit: Deus venerunt etc (Her citeret efter den trykte udgave der indgår (s. 6-10) i *Historia de expeditione Friderici* (ed. A. Chroust i *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, Berlin 1928, s. 1-115).

⁵ Ursula Schwerin: *Die Aufrufe der Päpste zur Befreiung des Heiligen Landes von den Anfängen bis zum Ausgang Innozenz IV. Ein Beitrag zur Geschichte der kurialen Kreuzzugspropaganda und der päpstlichen Epistolographie* (Historische Studien 301), Berlin 1937, s. 137-39.

⁶ Ligeledes er håndskriftet og dets tekster omtalt (s. 140-149) af A. Wetzel i "Die Reste der Bordesholmer Bibliothek in Kopenhagen" (*Die Klosterbibliothek zu Bordesholm und die Gottorfer Bibliothek. Drei bibliographische Untersuchungen von Dr. Emil Steffenhagen und Dr. August Wetzel*, Kiel 1881, s. 117-202).

⁷ Bernhard af Clairvaux: Epistola 363, Ad archiepiscopos orientalis Francia et Bavariae. Trykt i *S. Bernardi Opera* VIII (udg. J. Leclercq og H. Rochais), Rom 1977, s. 311-17.

⁸ Jean Leclercq: "L'encyclique de saint Bernard en faveur de la croisade", *Revue bénédictine* 81 (1971), s. 282-308. Genoptrykt i Jean Leclercq: *Recueil d'études sur saint Bernard et ses écrits* IV (Rom 1987), s. 227-263.

⁹ Emnet er nærmere behandlet i Ane Bysteds Ph.D-afhandling (se note 3).